

HAMİT BOZARSLAN • Canavarların Zamanı

Le temps des monstres. Le monde arabe, 2011-2021

© 2022 Éditions La Découverte

İletişim Yayınları 3170 • Araştırma-İnceleme Dizisi 528

ISBN-13: 978-975-05-3326-6

© 2022 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2022, İstanbul

EDITÖR Ahmet İnel

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI İdlib'de iç savaşın izleri

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ ve *DIZIN* Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

HAMİT BOZARSLAN

Canavarların Zamanı

Ortadoğu, 2011-2021

Le temps des monstres
Le monde arabe, 2011-2021

ÇEVİREN

Mehmet Haldun Bayrı

HAMİT BOZARSLAN 1958 Lice doğumludur. Tarih ve siyaset bilimi alanlarında doktoraasını tamamladıktan sonra 1995-1997 yılları arasında Berlin'de bulunan Centre Marc Bloch'da araştırmacı olarak yer almış, ardından EHESS - École des Hautes Études en Sciences Sociales'de (Paris Sosyal Bilimler Yüksek Okulu) çalışmaya başlamıştır. 2002-2008 yılları arasında, aynı kurum içinde yer alan Institut d'études de l'islam et des sociétés du monde musulman (İslâm ve Müslüman Toplumlari Enstitüsü) başkanlığını da yürütmüştür. Halen EHESS bünyesinde profesör olarak araştırmalarına devam etmektedir. Ortadoğu'da şiddet, siyasal hareketler, Kürt sorunu gibi konulardaki çalışmalarıyla tanınmaktadır. İletişim Yayınları tarafından yayımlanan eserleri arasında *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi* (2010), *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi* (2012), *Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze* (2015) ve Med 21 Programı İbn Haldun Ödülü'ne layık görülen *Lüks ve Şiddet: İbn Haldun'da Tahakküm ve Direniş* (2016) adlı kitapları yer almaktadır.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Toplumsal Parçalanma Sarmalı	9
Ortadoğu gözlemleri: 2011-2021.....	10
“Arapların üzerine çöken lanet”i savuşturmak mı?.....	13
1920’li ve 1930’lu yıllara bakmak.....	17
Sıradanlık, tekillik ve şiddetin indirgenemezliği.....	20
Devletler ve hegemonya savaşı.....	27
Türk politikasında çarpıcı çatalanmalar.....	30
Filistin sorununun ve Arap dünyasının marjinalleşmesi.....	33
Uzun vadeli tarihi hesaba katmanın önemi.....	37
Arap dünyasında ve Ortadoğu’da siyaseti düşünmenin zorluğu.....	43

1 2011: Mısır ve Tunus’taki Devrimci Kümelenmeler Üzerine Düşünceler	49
Devrimin gönüllü ve zoraki aktörleri.....	50
Neden Tunus ve Mısır?.....	53
Sosyal yorgunluktan çıkış mı?.....	57
Geleceğin belirsizlikleri ve üzerindeki ipotekler.....	62

2	2012: Devrimin Bilançosu:	
	Umut ile Pragmatizm Arasında	65
	Demokratik devrimler, muhafazakâr devrimler.....	66
	Arap dünyasında domino etkisi.....	69
	Devrimin kısa zamanı, krizin uzun zamanı.....	74
3	2012: “Her Şeye Sokak Karar Vermektedir Ama Henüz Saray’ı Ele Geçirmemiştir.”	77
	Farklı devlet kümelenmeleri.....	78
	Fas ve Cezayir’de denetim altında tutulan isyan.....	84
	Yeni bir demokratikleşme dalgası mı?.....	89
	Devrimlerin öngörülemez geleceği.....	93
4	2013: Yeni Şiddet Hali	101
	2013’teki çatışma alanları.....	102
	Tunus ve Mısır: Çifte meşruluk, çifte kilitleme.....	106
	İslâm sorunu.....	108
5	2014: Kara Öznellikler	111
	Ortadoğu’da Vestfalya sisteminin krizi ve kaos üretimi.....	112
	Mısır: Sorulacak soru çok.....	116
	Demokrasi “şiddet faktörü” ile karşı karşıya.....	119
6	2014: Toplumsal Parçalanmalar Zamanında Devrim Kalkışmaları	121
	Arap devrimlerinin demokratik meydan okuması.....	122
	Çöküş karşısında, var kalma stratejisi olarak direniş.....	125
	Türkiye’de itiraz hareketi ve Kürt sorunu.....	131
7	2015: Devletlerin Çözülmesinden Toplumların Çöküşüne	139
	Şiddetin ve iktidarın kullanımı üzerine.....	141
	Köksüzleşme ile askerileşme arasında.....	144
	Şiddet ve “radikal dincilik”.....	146

8	2015-2016: Jeopolitik Aklın Kinizmi ve Sefaleti	151
	Vladimir Putin Rusyası'nın rövanşı	152
	Yeni Kürt gerçekliği ve Erdoğan rejimi	154
	Radikalizmler ve mezhebî konargöçerlikler	157
	Ortadoğu'da 20. yüzyılın sonu mu?	159
9	2017: Otoriterliğin Pekişmesi ve Demokrasinin Belirsizliği	163
	Zaman içinde yer etmiş çatışmalar	164
	Türkiye ve İran'ın savaşıçı mantıkları	167
	Amerikan politikaları ve cihatçılığın geleceği	169
	2020 ufkunda	171
10	2018: Canavarların Zamanı	173
	Libya ve Yemen: İki çatlamış toplum	174
	İran'ın milislere dayalı diplomasisi	176
	Türkiye'nin yayılma stratejisi	178
	İran, Rusya, Türkiye: 21. yüzyılın anti-demokrasileri	180
11	2019: Bir Kırk Yıl Savaşı mı?	183
	Cezayir ve Sudan: Arap devrimlerinde bir "ikinci perde" mi?	183
	Savaş sahaları	187
	1979'dan beri yaşanan savaşlar	190
12	2020: Hiçbir Şeyin Tamama Ermesine İzin Vermeksizin Hüküm Süren Bir Ölüm	195
	Cezayir, Irak ve Lübnan: Kapanmada protestolar	196
	Bir enkaz dünyasında efendi olarak hüküm sürmek	199
	İran meselesi, cihatçı yenilenme	202

13	2020 Dönemeci ya da	
	Ortadoğu'nun Askıdaki Zamanı	205
	Bir devrim-kıran olarak COVID-19.....	206
	Libya, Suriye, Yemen: <i>Stasis</i> 'in toprakları.....	208
	Ankara, Tahran, Abu Dabi/Riyad: Ölçüsüzlüğün sınırları.....	210
	2011: On yıl sonra	213
	Sonuç Yerine	217
	Devrimci protestolardan <i>Stasis</i> 'e.....	218
	2030'lu yıllar ufkunda Ortadoğu.....	221
	Toplumların sorumluluğu, demokrasilerin sorumluluğu.....	228
	<i>KRONOLOJİ, 2010-2021</i>	231
	<i>DİZİN</i>	239

Toplumsal Parçalanma Sarmalı

2011'deki Arap devrimci protestoları, bunların akabinde Libya, Suriye ve Yemen'de patlak veren iç savaşlar, üç yıl boyunca üç yüz bin kilometrekarelik bir alana hükmeden IŞİD tarafından bir "halifeliğin" ilan edilmesi, Mısır'da Abdülfettah es-Sisi'nin darbesi, Tunus'un korku ile umut arasında bocalayarak çoğulcu topluma doğru evrilmesi gibi olayların İngilizce, Fransızca ve diğer Avrupa dillerinde şaşırıcı sayıda çalışma ve makale üretimine yol açtığı tartışılmaz. Söz konusu yıllarda kaleme aldığımız ve bu kitapta derlenen makale ve söyleşiler,¹ bu araştırma dalgasının sentezini yapma ya da bu gelişmelere yeni bir okuma getirme gibi bir

1 Elinizdeki bu çalışma, *Moyen-Orient* dergisinin Yazı İşleri Sorumlusu Guillaume Fourmont'un talebi üzerine, derginin 2012 ile 2021 yılları arasında kaleme alınan "yıllık değerlendirmeler"inin "giriş" yazılarını; 2011'de koordinatörlüğünü Agnès Deboulet'nin yaptığı *Mouvements* dergisinin özel bir sayısında çıkmış bir makaleyi; ayrıca Marie-Carmen Garcia ve Christiane Vollaire ile 2012 ve 2014'te yapılmış iki söyleşiyi bir araya getiriyor. Onlara ve bu katkıları kitaba dönüştürme projemizi Éditions la Découverte'e sunma nezaketini gösteren François Gèze'e burada en içten teşekkürlerimizi sunuyoruz. Guillaume Fourmont uzun yıllardır hazırladığı, Ortadoğu'nun ayrıntılı kronolojisinin bazı girdilerini kitabımıza eklememize izin verme nezaketini göstermiştir.

iddia taşıııyordu; ama artık Asya'ya ve Kara Afrika'ya doğru genişleyen bu bölgeyi, yaşanan anın getirdiği unsurlardan yola çıkarak düşünmeyi, geri dönüşsüz olduğu zannedilen bazı dinamiklerin sönümlenişini kavramayı ya da “yerleşikleşme” arayışındaki cihatçı konargöçerlikten bazı toplumların askerileşerek içten patlamasına varıncaya kadar, hiç kimsenin önceden tahmin edemeyeceği kimi başka dinamiklerin hızlanışını algılamayı deniyordu.

Ortadoğu gözlemleri: 2011-2021

Mutlak öngörölmezliğin hüküm sürdüğu kısa bir zaman diliminin endişe dolu tanıkları olan bu metinler, 2011'deki Arap devrim sahnelerinin nasıl enkaz yığıılarına ya da bazı ülkelerde mezhebî yapılaraya karşı gaddarlığa, başka ülkelerde de otoriterliğin güçlenmesine yol açtığını; 2017'de IŞİD'in çöküşüne rağmen sürekli bir dinamizmi muhafaza eden cihatçılığın güç kazanmasına ve içinde Suudi Arabistan, İran ve Türkiye'nin bulunduğu bölgesel güçler ya da ABD ve Rusya gibi küresel güçler arasında hem ölümcül hem kinik bir hegemonya savaşına nasıl yöneltebilmiş olduğunu kavratacak birkaç okuma anahtarı sunuyor görünmektedir bize. 2011'den 2021'e kadar devrimci kalkışmanın yaşandığı alanlarda ifadesini bulan eşitlik, özgürlük ve hayşiyet tutkularına doğal olarak duyarlılık gösteren bu makaleler, bazı rejimlerin Vestfalya usulü egemenlik mekânlarını² başka devlet-altı ya da aksine sınır-ötesi milislerle paylaşan milis güçlerine dönüştüğu sırada otoriterliğin canlanması risklerine dikkat çekmeyi ihmal etmiyordu. Nitekim Suriye'de, ama aynı zamanda Libya ve Yemen'de de, 2011 ön-

2 1648 yılında Avrupa'da kanlı savaşılara son veren ve ilkeleri modern devletlerarası ilişkiler çağını büyük ölçüde belirleyen Vestfalya Antlaşmaları'na gönderme yapılmaktadır. Bunların önemine ve gözden düşmesi olgusuna özellikle 5. Bölüm'de değineceğiz.

cesindeki otoriter ve hayli abartılı Leviathan'ın, nihai maksadı toplumu yok etmekten ibaret bir zebellaha yerini bıraktığını çok erkenden kayda geçmişlerdi. Ayrıca demokrasilerin ataleti, körlüğü ve kinizminin, Antonio Gramsci (1891-1937) tarafından ele alınmış Avrupa'yla meş'um benzerlikler gösteren Arap âleminde ve Ortadoğu'nun artakalanında "canavarlar"ın temayüzünü olsa olsa kolaylaştırabileceği üzerinde de ısrarla durmaktaydı bu makaleler.

Nitekim çok hızlı bir şekilde, birçok toplumda devrim sürecinden çıkılır çıkılmaz ivme kazanan bir parçalanma sarmalına girildiği gözümüzde barizleşmişti.³ "Arap başkaldırılarının dinmeye yüz tuttuğu" nun habercisi olmaları dışında, o "marazi belirtiler"⁴ aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'ndan beri Arap âlemini de aşarak bölge tarihinde birbirini izleyen katmanların tedrici çöküşünü gösteriyordu. Eskiden hayli marjinal görülen silahlı cihatçılık, mezheplerarası ilişkilerin neredeyse sosyal Darwinist terimlerle tekrar tanımlanması, şiddetli imparatorluk nostaljisi ve onun kaçınılmaz yaşam alanı (*Lebensraum*) teorisi, irredantizm,* bazı devletlerin ve devlet dışı grupların kaos stratejisi ve daha küçük bir ölçüde de, Kürt grubunun Filistin toplumunun artık içine gömüldüğü zafiyetle bu kadar köklü bir biçimde tezat teşkil eden güçlenişi gibi dinamiklerin ağırlığı altında, Türkiye'de İttihatçılık, Kemalizm ve Post-Kemalizm, İran'da Pehlevicilik ve Humeynicilik, Arap topraklarında ise milliyetçilik, sosyalizm, hatta "İhvân-ı Müslimîn" (Müslüman Kardeşler) meşrepli İslâmcılık toplu halde yıpranmaktaydı.

---

3 Bkz. Hamit Bozarslan (Gaëlle Demelmestre ile birlikte), *Qu'est-ce qu'une révolution? Amérique, France, monde arabe*, Cerf, Paris, 2016 ve Hamit Bozarslan, *Révolution et état de violence, Moyen-Orient 2010-2015*, CNRS Editions, Paris, 2015.

4 Bkz. Gilbert Achcar, *Symptômes morbides. La rechute du soulèvement arabe*, Actes-Sud, Arles, 2017.

(*) Kaybedilmiş toprakları kurtarmacılık – ç.n.

Bu metinleri ilk yazıldıkları halde yayımlamaya, başka bir deyişle onları zamanın sınavından geçirmeye karar verdik. Bu tercih, sadece metinlerin iç tutarlılığını muhafaza etmek istememizden kaynaklanmıyordu; aynı zamanda, gözümü-zün önünde başkalaşıma uğrayan Ortadoğu'yu anlamak için araştırmacıların tasarrufunda hangi unsurların bulunduğunu, aydınlatamadıkları kör noktaları, içinden çıkamadıkları açmazları, müstakbel kümelenmeleri (*configuration*) ve hat-ta “dünyanın kindar karmaşıklığı”nın⁵ yakın bir gelecekte doğurabileceği yeni biçimleri düşünmek için araştırmacıla-rın kurmakta zahmet çektikleri denklemleri gösterme kay-gısının da bir yansımasıydı. Anlam vermekte hep zorlanılan baş döndürücü bir kronolojiyi yorumlarken, bazen diyalektik bir ilişki içinde, başka anlarda ise yürek parçalayıcı bir kopuşla, kâh umut kâh endişe bize eşlik ediyordu. Zama-nın sınavında yazmak, yanılma riskini de göze almak anla-mına gelir doğal olarak. Zamanı bir tek aciliyetin aydınlattığı kadarıyla düşünme ve aslında şimdiden soluğu tıkanmak-ta olmasına rağmen doruk noktasında görünen bir sürecin ağırlığını abartma riskidir bu. Metinlerin yazıldığı esnada olduğu gibi, elinizdeki kitapla da bu riski üstümüze alıyo-ruz: “Tarihin bizi haksız çıkardığı”⁶ noktaldaki tahlilimizi “düzeltme”ye kalkışmaktan ziyade, bu giriş bölümünde ba-zı nüanslar eklemek ya da düzeltmeler yapmakla yetindik.

“Olgusallığın” önemli yer tuttuğu metinlere bu giriş yazı-sında, hem son on yılda Ortadoğu'daki kümelenmeleri aşan bir tarihsel devamlılık içinde hem de bu kümelenmelerin bi-zatihi tekillikleriyle yolunu açtıkları kopuş içinde tahlile gi-rişmek için, şimdiki zamandan tereddütsüz çıkarılmış top-

5 Bu ifade için bkz. Pierre Hassner, “A long terme la complexité du monde se vengera”, Daniel Vernet ile söyleşi, *Le Monde*, 28 Ağustos 2002.

6 Bu özeleştirme için bkz. Marx'ın *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'ne Friedrich Engels'in 1895'te yazdığı “Giriş” (“Introduction” de Friedrich Engels à *La lutte des classes en France*, Karl Marx, *Œuvres*, cilt 4, NRF, 1999, s. 1127).

lumsal-tarihsel ya da toplumsal-siyasal bazı perspektifleri sunmakla yetineceğiz.

“Arapların üzerine çöken lanet”i savuşturmak mı?

Karşılaşmacıların telkinine göre, her devrim çoğu zaman “rastlantısal bir sebep”ten⁷ istifadeyle, ama bir anda doruğa çıkan ve toplumun yukarıdan yönetilemez hale gelmiş yapısal çelişkilerinin kendini aniden gösterdiği yoğun bir mekân-zaman teşkil eder. Devrimci bir kümelenmenin başlaması kendi başına devrimin zafer teminatı değildir hiç; fakat öngörülebilirliği, kaçınılabilirliği ya da meşruluğu üzerine her tür soruyu hükümsüz kılar. Gilles Deleuze ile Félix Guattari’nin telkinine göre,

(...) bir devrimin başarısı sadece kendi içinde bulunur; tam olarak da yapıldığı anda insanlara vermiş olduğu titreşimlerde, kucaklaşmalarda, birbirine açılmalarda bulunur – ki bütün bunlar, her yeni yolcunun bir taş koyduğu o höyükler gibi daima oluşum halinde, bir anıtı kendi içinde meydana getirir. Bir devrimin görüşü içkindir ve her ne kadar kaynaşan malzemeden fazla sürmese ve hızla yerlerini bölünmeye ve ihanete bıraksa bile, insanlar arasında kurduğu yeni bağlardan oluşur.⁸

On yıl sonra hakkında çıkarılan döküm ne olursa olsun, “amatörlüğü” ve “örgütlenme ve liderlik yokluğu” hususunda kimi ince ruhluların eleştirilerine, hatta kimilerinin devrim öncesi dönemin “istikrarı”na duydukları nostaljiye rağmen, “2011 âni” o kaideye bir istisna teşkil etmez. Bununla

---

7 Bernard Lepetit, *Carnets de croquis. Sur la connaissance historique*, Albin Michel, Paris, 1999, s. 73.

8 Gilles Deleuze ve Félix Guattari, *Qu'est-ce que la philosophie?*, Editions de Minuit, Paris, 1991, s. 167 [*Felsefe Nedir?*, çev. Turhan Ilgaz, YKY, İstanbul, 1996].

birlikte, Marx'tan ve onun Fransa, Almanya ve Avrupa'nın ortakalanında 1848 üzerine kurucu metinlerinden beri biliyoruz ki, bir demokratik devrim iki dinamik dizisini kursesuz biçimde asimetrik bir ilişki içinde radikalleştirilebilmektedir: Devrimi doğurmuş ve siyasi kartların dağılımını dönüştürmüş olan ama sesi “gerçek halk”ın bağrında kalıcı bir yankı yaratmayan, hatta orada endişeler uyandıran dinamikler ile, o devrimi durdurmak ya da ona düşük yaptırmak isterken devletin zorlayıcı organlarına güvenmekle kalmayıp toplum tarafından dışa vurulan düzen ve istikrar talebine de dayanarak başlatılan dinamiklerdir bunlar. Bir devrim daima çoğuldur; kısa bir zaman diliminde, çelişik çıkarları bulunan sınıflar, toplumsal cinsiyetler, nesiller ve yöreler arasındaki ittifaklarla yapılır; ama devrim aynı zamanda farklı zamansallıkları da seferber eder: Devrim, 1848'de hem Fransa'da hem Avrupa'nın ortakalanında olduğu gibi, talepleri ve öngörülerıyla zamanının ilerisinde olabilir; “hemzaman olmama”nın dinamizmiyle hareket eden ve ufkunu dünyanın yeniden tesisıyla sınırlayan bir devrim de olabilir; son olarak da krizdeki iktidarın her türlü devrimci talebe cepheden karşı çıkmaya hazır olmakla kalmayıp onu gömmek için her türlü “burjuva yasallığı”ndan azadeliğini ilan etmeye hazır olduğu, başka deyişle potansiyel olarak silaha dayalı bir devrim de olabilir.

Sosyolog Joseph Malia, 11 Eylül saldırılarını yorumlarken, Arap dünyasının “tarih dolu” olduğunu, fakat “hiç gelecek öngörüsü” bulunmadığını yazıyordu.⁹ Devrimci itirazlar bir anlığına bu lanetin artık savuşturulduğu; toplumların, şimdiki zamana kıyıp geleceği hiç tehlikeye atmadıkları gibi, nihayet geçmişlerine eleştirel bir bakış getirebilecekleri izlenimi vermişti. Başka bir yerde, ahir zamancı (es-

---

9 Akt. Jean-François Goux, *Fractures du temps*, Éditions des femmes, Paris, 2014, s. 27.

katolojik) ya da partizan diye tasvir ettiğimiz¹⁰ devrimlerden farklı olarak, 2011'deki devrimci itirazların doğası demokratikti: İktidarların yoğun otoriterliğine, çalıp çırpma düşkünlüklerine ve “ahbap-çavuş kapitalizmleri”ne, toplumların çeperlerinde doğan fakat geriye bir yansımayla onların bizatihi kalbini kemiren şiddete, her türlü canlılığı yok eden bir sosyal yorgunluğa verilen cevaplardı. Bu cevaplar, Fransa'da, Rusya'da ya da İran'da olduğu gibi, “yozlaşmaya” karşı ilelebet bağışıklık kazandıran yeni bir toplum modeli, yeni bir zaman ya da “elden geçirilmiş” bir yeni insan icat etme ya da Çin'de veya Vietnam'da olduğu gibi silahlı mücadele içinde pişerek yetişmiş bir seçkin tabakasının cisimleştirdiği yeni bir iktidar kurma derdinde değillerdi. Arap toplumlarını, hem uzlaşmaya hem ihtilafa dayanan, hukuk devletinin “kesinliği” ile “demokrasinin belirsizliği” tarafından oluşturulmuş ikili ilkeyle süre içinde üreyen burjuva demokrasisinin sıradanlığına sokmayı düşlüyorlardı sadece.

Lakin, bu safhaya geçmek için devrimci belirsizlikten çıkılması ve birbirine rakip aktörlerin meşruluğunun tanınması; iktidarı her tür hegemonya tasarısından beri tutarak düşünmek, kurmak ve kalıcı kılmak için şiddete müracaat seçeneğini eleyip o çıkışın yordamları hakkında mutabık olunması icap eder. 2012-2013'te ise, mesele tam da bu iki belirsizlik arasındaki geçişin nasıl gerçekleştirilebileceğini bilmektir. Bunların biri, tanımı itibarıyla her türlü kurumlaşmayı reddediyordu; diğeri ise aksine, erkler ayrılığını ve kuvvetli kurumların yerleştirilmesini icap ettiriyordu. O dönemle birlikte, insanların kimvurduya gittiği endişe verici bir şiddet ortamına sahne olmasına rağmen, konsensüs ve seçim yoluyla devrim sürecini arkada bırakma lüzumu üzerine asgari müştereklerde bir uzlaşmanın su yüzüne çıktığı Tunus dışında, ya Mısır'da olduğu gibi ezici bir ik-

10 Hamit Bozarslan ve Gaëlle Demelemestre, *Qu'est-ce qu'une révolution?*